

ERDÉLYI MUZEUM

AZ ERD. MUZEUM EGYLET TÖRT. SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

FINÁLY HENRIK,

M. K. EGYET. TANÁR, A MUZ. EGYL. TITKÁRA, A M. TUD. AKAD. I. T.

Megjelen havonként.

Május 1.

Ára évenként 1 frt 15 kr.

Tartalom: Az aranybulla keletkezése összehasonlítva az angol magna chartával Közli: Szántó Sámuel. — Könyvtári vizsgálóbizottság jelentése.

Az arany bulla keletkezése

összehasonlítva az angol magna chartával.

Közli: Szántó Sámuel.

Az államok alkotmány történetében néha találunk egyes korszakokat, melyek felületesen szemlélve homályba burkoltaknak látszanak, és az események összefüggése mintegy eltakarta. De ha a homályt eloszlatni igyekszünk és az események összefüggését behatóbban tanulmányozzuk; azt fogjuk tapasztalni, hogy az alakuló állapotok — habár kifejtetlenül — mindazon elemeket tartalmazzák, melyek a korszakot valamely állam alkotmány történetében fontossá tehetik.

A szemlélő gyakran olyan királyt lát, kinek trónja a zavar és rendetlenség árjától elsodortatni látszik; uralkodót, ki személyes gyengesége következtében alattvalóinak rabja lesz. Mégis — mily különös — ép ilyen királyok alatt a történelem néha olyan momentumokat tüntet föl, melyek az államra és alkotmányára nézve sarkpontot képeznek. Máskor pedig erőteljes, hatalmas és a szarnokságig erélyes királyok alatt ellenkezőképpen az alkotmányos fejlődés megbénítását találjuk. Ezen látszólagosan visszas arány, melyet a királyi hatalom erőteljessége és az alkotmányos fejlődés között létezni vélünk, azonban szemcsalódásnak bizonyúl, ha a zavargások indító okát, az alattvalók uralomra jutásának mi módját és ellenkezőleg az erélyes uralkodás szülte állapotokat vizsgáljuk. Mert ez bennünket azon meggyőződésre fog bírni, hogy a fejlődési processus valamely államéletben nem egyes személyek jó vagy rossz talajdonosságaitól függ, hanem hogy az néha oly viszonyokat teremt, melyektől többnyire elsodortatni, de melyeknek igen ritkán lehet ellentállni.

A középkorban, midőn az alkotmány még biztos alapra fektetve nem volt, midőn a codificálás az országos rend fentar-

tásáról még kevésbé intézkedett, igaz igen sok függött az államfő egyéni képességétől. „Gyenge“ királyok alatt, az uralkodás rendszerint a fölényre jutott külbefolyás, a királyi környezet önérdelkeinek volt kifejezője. De határozottan a király akaratának bélyegét hordta magán az uralkodás, ha erélye, okossága az egyesek érdekét, a tolakodó külbefolyást legyőzni tudta. Az alkotmányosság kifejtése a királyi hatalom rovására történvén, igen természetes, hogy azon korban, midőn az összes hatalom a király kezében összpontosult, egy hatalmával élni tudó király alatt alkotmányosság nem igen fejlődhetett. A központi hatalom decentralisatiója tehát csak is gyenge király alatt történhetett, mindenesetre először leginkább azon párt vagy osztály részére és javára, mely állásánál és hatalmánál fogva a legnagyobb befolyást gyakorolhatta.

Az utóbbi esetben a zavar és rendetlenségnek bő tere nyílik, és a királyi hatalom szűk korlátokba szorítása mellett egyes osztály vagy párt bírja a hatalmat. A középkori államelemek tehát oly viszonyokat teremtettek, melyek az állam normalis vagy rendetlen helyzetét nagyban a király személyétől tették függővé. Gyakran azonban a viszonyok is oly parancsolólag lépnek föl, hogy még a legszilárdabb fejedelmi kar sem képes azok romboló és mindent felbontó erejének ellentánni; viszonyok, melyek nem egyes személyek képességeiből, hanem az államok bizonyos átalakulásaiából merítik életerejüket. És ilyen viszonyokkal szemben zavarokat egyedül a fejedelem tehetetlenségének fölróni valóban igazságtalan volna.

Ezt legjobban illusztrálja a II. Endre uralkodása alatt eláradt zavargás. Személyes gyengeségéhez oly viszonyok járultak, melyek az országot a tönk szélére juttatták, de másrésről a bomladozó elemek oly eredményt szültek, mely ezen kort a magyar történetben kiemelkedővé teszi. Trónra lépte az alkotmányosság egyik fontos győzelme által vált hírnevessé. A koronázási eskü, mely szerint az ország jogainak és alkotmányának megtartására kötelezi magát,¹⁾ egészen új a magyar történetben. A »juramentum de justitia et pace,« melyet királyaink, II. Endre előtt is tettek koronázásuk alkalmával, inkább egyházi jellegű volt. Ennek értelmében a király esküdött hogy az egyház és vallás parancsait szem előtt fogja tarani és kormányzása igazságos lesz.²⁾ II. Endre óta azonban ezen egyházi eskühöz az alkotmányra való eskü is járult, a mint ez IV. László egyik okmányából kitünik. László megesküdött, hogy a catholicus

¹⁾ *Fehér*: Codex Diplomat. III 1. 294. Honorius levelében: in sua coronatione juraverit, iura regni sui et honorem coronae illibata servare.

²⁾ *Hajnik*: Magyar alkotmány és jogtörténet I. k. 250.

hitet és egyházi szabadságokat, híven megőrzi és a szent király által hozott constitutiokat és rendeleteket, melyekre elődjei is koronázásuk alkalmával esküdni szoktak, ő is meg fogja tartani.¹⁾

II. Endre uralkodásának második nagy eredménye az »arany bulla,« mely ha nagyjából egy osztálynak győzelmét hirdeti is, mégis a későbbi alkotmányos fejlődésnek, kétségtelenül ez képezi sarkpontját. S ha Mably,²⁾ a magna chartáról mondja: »A későbbi zavarokban a magna charta szolgált vezérpontul a nemzetnek, mely a nemzeti szabadság zászlója alá gyűlt, hogy hazáját mentse, ha annak csendességét álnokul megzavarták vagy jólétét zsarnokok veszélyeztették: ugy bizonyára elmondhatjuk az arany bulláról is, hogy a későbbi zavarokban ez volt azon vezéresillag, mely a magyar nemzetet az alkotmányosság felé indítá. A »bulla aurea« — mondhatjuk — volt első szilárd törvénybe iktatása a magyar szabadságszeretnek, ama nagy és hatalmas erőnek, mely nemzeteket százados hányattatásokon keresztül fentartot; ez volt amaz oltalmazó genius, mely a magyar nemzetiséget és alkotmányos érzetét a legujabb időkig megőrizte.

Ez által II. Endre kora, minden zavartsága és szerencsétlensége mellett, magasan kitűnik a magyar történetben és ez az oka, hogy magát Endrét is három századdal később II. Ulászló korában, vagyis a codificatio és alkotmányos fejlődés ama nagyszerű szakában »nagyoknak« nevezik vala. S méltán, ha ezen jelző nem személyét, hanem korát illeti.

II. Endre és II. Ulászló kora igen sokban hasonló. Mindkettőben zavarokat látunk, és ezek között egyes főurak személyei emelkednek, kik a viszonyok adta nagy hatalmuknál fogva a király és kormányzása ellen veszélyes ellenzékét képeznek. Ezekkel szemben a királyok egészen eltörpülnek és a hatalomra jutott urak kezében tehetetlen báboknak látszanak. De viszont mind II. Endre, mind II. Ulászló korát fontossá teszik ama nagyszerű alkotmányos mozgalmak, ama nevezetes vívmányok, melyek ép ezen mozgalmakból folytak. Itt az arany bulla — ott Verbőczy törvénykönyve. Végre hasonló még abban is, hogy bár eme nevezetes vívmányokat az egykoruak egészen mellőzik; az utókorra annál jelentőségesebbé váltak, ők képezvén a magyar alkotmány szilárd épületének két fő oszlopát.

Azon okokat véve, melyek a II. Endre idejében létrejött mozgalmakat s azok eredményét megteremtették, azon tényezőket, melyek az arany bulla keletkezésére befolyással voltak,

¹⁾ Fehér: Cod. Dipl. V. 2 509.

²⁾ Mably: Observation sur l'histoire de France T. VI. l. V.

mindenek előtt két társadalmi osztálylyal kell megismerkednünk, melyek ez időben — nem csak Magyarország — hanem majd egész Európában nagy hatalomra jutottak.

Két kiváltságolt osztályt látunk emelkedni, melyek kiváltságaiknál fogva, oly domináló helyzetet foglaltak el, hogy egy részről az alsóbb rendűek befolyása, másrészről a királyi hatalom igen szűk körre szorult.

Az egyik, a hatalmánál fogva a királlyal ellentétbe jött főnemesség, melyet oligarchiának szoktak nevezni, a másik a hierarchia, a tekintélyének tetőpontján álló pápasággal.

Mind az oligarchia, mind a hierarchia saját hatalmát és befolyását törekedett az állam kormányzásában érvényre juttatni.

Ezen kettős törekvések között állott a kettős emelkedés által gyengített királyság, majd az egyik, majd a másik osztály felé hajolva. Igen természetes, hogy az uralkodó, gyengesége érzetében azon párt karjaiba veté magát, melynek a küzdelemben a szerencse jobban kedvezett.

Ugyan így állott a dolog II. Endre korában is. Egyik oldalról a már nálunk is roppant mérveket öltött oligarchia, másrészről a hatalmas pápaság törekedett a kormányügyekbe avatkozni s II. Endre a viszonyok által gyengített és különben is jöthetetlen király, kénytelen volt majd az egyik, majd a másik párthoz ragaszkodni. S valóban, uralkodását legáltalában jellemezzük, állítván: II. Endre uralkodása nem más, mint a hierarchia és oligarchia közötti ingadozás.

I.

Az oligarchia fejlődésének menetét kutatván, vissza kell térnünk az államalkotások idejére, ott fogjuk találni azon tényezőt, mely a rendi különbség megteremtője volt s ez a feudalismus. Egy egészen új társadalom ez, egészen új szervezettel, melyben a főbb emberek függenek az uralkodótól s az alsóbb rangúak s gyengébbek a felsőbbek védelme alatt vannak.

Bizonyos azonban, hogy a népvándorlás chaoticus időszaka után, midőn a barbarok beözönlése által a létezett államalakulások mind eltöröltettek és a régi római birodalom romjain egy új államesoportozat épült föl, ezekben a feudalismus volt a legtermészetesebb állapot.

Az egész szervezetnek lényeges hibája csak az, hogy oly uralkodót tételezett föl, ki személyes tulajdonságaival a fő hűbéruak — seniorok — növekedő hatalmát ellensúlyozni tudja, ki erejével, hatalmával, a kötelezettségéről megfélekedezett seniort megfenyíteni képes.

Lassanként azonban majd belviszályok, majd uralkodási gyengeség következtében a főhűbérurak magukat a királyi hatalom alól függetlenítették s ellene oly követelésekkel álltak elő, hogy az uralkodónak vagy zsarnokká kellett lennie, vagy trónja roskadozott. Ez a feudalizmus következménye Európa majdnem összes népeinek történetében és ezen oligarchia — mint a feudalitás szüleménye — az egész középkor történetében kiváló szerepet visz. Franciaországban a seniorok hatalma megdönti Vastag Károly trónját, névleg elismerik ugyan Capet Hugó souverainitását a nélkül, hogy a hűbéradót vagy segélypénzt megfizetni akarnák, sőt még a király igazságszolgáltatási fensőbb-ségét is vonakodnak elismerni.¹⁾ Németország apró hercezségekre bontását szintén csak a túlsúlyra jutott oligarchiának köszönhetette s Angliában csakis Hódító-Vilmos erélye, sőt zsarnoksága volt képes a normán hűbér urakat vasgyűrűbe szorítani. De alig szűnt meg Vilmos erélyes uralma, a hűbérurak hatalmaskodása kezdődik s I. Henrik trónját csakis a charta libertatis árán tarthatja meg.

A feudalizmusnak tehát egyik legrosszabb következménye az oligarchia, mert ennek tagjai közül mindegyik, királya és törvényhozója volt saját alattvalóinak senkinek sem felett tetteiről s alattvalóival szemben elkövetett bánásmódjáról.²⁾

Magyarországban egész másnemű viszonyok honoltak. Nálunk a tulajdonképeni feudalizmusról alig van szó, sőt némileg már első csirái jelentkeztek az alkotmányosságának. Míg nyugaton az uralkodó csak »primus inter pares« volt, mert a hűbérurak egész függetlenül uralkodtak saját vasallusaik fölött, kik az uralkodóhoz semminemű viszonyban nem állottak; addig Magyarországon tényleges királyi hatalom létezett. A törvénykezés, a közigazgatás, mely a király és főbb tisztviselői kezében összpontosult, az illető közegek útján kiterjedt az ország minden lakójára. A király egyszersmind nemzetének uralkodója, feje volt épen azért, mert nálunk a tulajdonképeni hűbérség — különösen az »Árpádok« alatt, nem létezett.

Tagadhatatlan, hogy némi nyomát a XII. század vége felé már nálunk is találjuk, a menyinyben Magyarország sem igen menekülhetett a szomszéd Németország befolyásától. Így III. Béla Modrus comességét 4 lovas állítása fejében ajándékozta.³⁾ Imre Vodicza birtokát azon kikötéssel adja az urosini családból származott Istvánnak, hogy a király seregéhez egy banderium-

¹⁾ Hallam Henry: Zustand Europa's im Mittelalter II. 204. lap.

²⁾ Historische Fragmente I. 56.

³⁾ Katona: Hist. Crit. IV. 419.

mal járuljon.¹⁾ De épen ez utóbbi oklevél bizonyítja, hogy az ilyenféle adományozás kivételes volt és mintegy magán szerződés, mert a király jónak látja kitenni: »Vodicza birtokát, mely a miénk és senki másé.«

Miért nem fejlődött nálunk is a feudalismus ezt Magyarország helyzetéből és a magyarok viszonyaiból lehet megmagyarázni.

A magyarok Európa állandosult népei közül majdnem legkésőbbben jöttek be s ez alkalommal itt már jó formán consolidált államokat találtak. Ők magok harcához szokott nép lévén, jobbára külföldi harcokkal tölték a honszerzés első századát. Ezen életmódjuk nagyban gátolá a feudalismus keletkezését. Midőn a frankok Galliát, az angolszászok Britanniát, a longobardok Italiát foglalták el, a meghódított tartományokban, hol az egykori civilisatio nyomai maradtak, békésen megtelepedtek. Mivel pedig az elfoglalt tartomány saját lakói ellen is állandó védelemre szorult, a hódítók feje nagy beneficiumok árán volt kénytelen főbb embereit katonáskodás céljából magához fűzni. Magyarország ellenben a magyarok bejövetelekor nem volt civilisált nép tartózkodása helye, többé-kevésbé műveletlen nemzetiségek lakták. Határain belül ugyan három kisebb-nagyobb erejű birodalom határszéle találkozók: a német, bolgár és morva-szláv birodalmaké. Azonban egyiknek sem volt célja az egész terület bírása, mert az egyes birodalmak súlypontja más helyen szilárdult meg. Magyarország mind háromnak csak határszéli provinciája lévén, annak bírása egyikre sem volt életkérdés,²⁾ a bentlevők pedig részint szétdaraboltságok, részint különféleségek miatt nem veszélyeztették a magyar birtokot. A békés letelepedés tehát nem volt oly életszükséglet és így a velejáró hűbérrendszer sem alakulhatott. A külföldi kalandozások megszűnésekor és az állandó megtelepedés idejében egy másik körülmény gátolá a feudalismus alakulását s ez Szt.-István monarchicus szervezete. István, Nagy Károly példájára, egy szilárd monarchia létesítésén fáradozott, célja egy oly központi hatalom alkotása, mely a nemzeti élet mind megannyi szálait kezében egyesítse s ezzel a nemzeti érdekek kifejezője, közjogi kapcsolata gyanánt szerepelni képes legyen.³⁾ Ilyen monarchia alapításakor pedig épen nem lehetett oly társadalmi szervezetet meghonosítani, melyben az államot tevő tagokat csak gyenge

¹⁾ *Fehér*: I. m. II. 307, ipsi Comiti Stephano arma seu insignia sua regalia vigore sui juramenti . . . quondam terram Vodiza vocatam . . . ad nos et neminem alterum pertinentem, dare.

²⁾ Magyarország 1849-ben és 1866. után.

³⁾ *Hajnik*: Magyar jog és alkotmány tört. I. 113.

kötélék fűzi a központhoz. A feudalismus második okozóját, a biztonsági érzetet illetőleg, mely a feudális államokban a commendatiót tevő szükségessé; annak Magyarországon nem volt hatása, mert e tekintetben is nagyban elűt Magyarország viszonya a külföldétől. A nyers erő, a kalandozásokkal lévén elfoglalva, ezért itthon nem válhatott oly kénysszerűséggé, hogy valaki, társának hatalmaskodásaitól való féltében, másnak védelme alá álljon. Midőn pedig Magyarország szintén belépett az Európát tevő államok sorába, és a magyarok a keresztyénség felvételével állandó lakhelyre szorultak; az ujon szerzett haza minden oldalról anynyi és oly sokféle praetensioknak volt kitéve, hogy hosszú ideig a megszerzett terület védelme lehetett a magyarok főgondja.

Az együvé tartozás érzete, ezen hosszú küzdelem a létért, a nemzet egyes tagjait sokkal közelebb hozta egymáshoz és így nem is volt meg anynyira a vágy, hogy valaki hatalmát szomszédja rovására terjeszsze. Ehez járult még azon körülmény is, hogy nálunk a földbirtokot szilárd törvények biztosíták: »Ki ki saját földének birtokosa (Dominus) legyen, — mondja István törvénye¹⁾ — szabad rendelkezési joggal birjon fölötté neje, gyermekei, rokonai vagy az egyház számára. Ezen örök birtok és szabad rendelkezési jog meggátolta a feudális fokozat létrejöttét anynyival is inkább, mert mindögyik birtokaira nézve elegendő védelmet talált a törvényben.

A feudalismus alakulásának egyik lényeges oka volt még a hadi szervezet. De ezen ok nálunk azért nem tevő szükségessé a feudalismust, mert Magyarország hadi szervezete más viszonyokkal állott kapcsolatban. Magyarországon ugyanis a nemzet minden egyes tagja egyenesen a királynak volt alávetve s így honvédelmi kötelezettsége a nemzet minden egyes tagjának elkerülhetetlen köteletségévé lett, mely alól senki sem vonhatta ki magát. És miután így, a nemzet minden szabad tagjának egyenesen a király alá való rendelése által a honalapításból folyó egyenlőség közöttük föl nem bontatott; az általános, minden embert egyformán kötelező személyes honvédelmi kötelezettség szükségtelenné tették az egyesek által való seregtartást.²⁾ Holott a többi államokban az egész feudalismus végeztélja, hogy egyes főurak nagyobb sereget gyűjtsenek.

Mindezek főbb okai annak, hogy hazánkban a hűbériség nem talált termékenyebb talajra. Láttuk azonban, hogy az oligarchia a feudalitás következménye, azt kellene tehát hinnünk, hogy nálunk oligarchia sem fejlődött. Azonban egy pillantás ha-

¹⁾ Decr. Steph. I. 6. VI. 2.

²⁾ *Hajnik*: Magyarország és a hűbéri Európa 24.

zánk történetére meggyőz bennünket eléggé arról, hogy az oligarchia — bár korántsem oly mértékben, mint nyugaton — nálunk is fejét emelte és véglökést adott egy bomladozó rendszernek, hogy abból az elemek új csoportosulása által, egy új államszervezetnek vesse meg alapját. Hogyan fejlődött tehát nálunk az oligarchia?

Ezen kérdést megmagyarázza azon körülmény, hogy az oligarchia nem más, mint egy, a viszonyok által elhatalmasodott osztály, melyet a király adományozásaival nagyra növeszt s melynél fogva a viszonyok nyújtotta előnyöket saját hasznára kizsákmányolja.

A tulságos adományozások, melyeknek oly bő nyomát találjuk hazánk történetében, tehát ép oly nagymérvű változást idéztek elő állami helyzetünkben, ép oly roppant átalakulást okoztak territorialis viszonyainkban, mint a beneficiumok és hivatalok átörökölhetése a hűbéres államokban. És nálunk annál inkább, mert hazánkban az adományozások rendszeren azon alaptól történtek, mely a király központi és ellensúlyozó hatalmát biztosítja és ezen alapot a nagy terjedelmű királyi dominiumok tették.

Ezek elforgácsolása, míg egyrészt az egyes főurak hatalmát növelé, ugyanily mértékben csökkenté a királyét, úgy, hogy nálunk is megalakult azon társadalmi osztály, mely hatalmánál fogva a királylyal szemben ellenzékét képezett, ha ez talán előbbi hatalmát visszaállítani törekedett volna. A királyi hatalom megrendítése volt tehát azon nagy ok, mely hazánkban az oligarchiát megalakította. De miután ugyanezen ok egyszersmind a hierarchia hatalomra jutását elősegítette, szükséges, hogy ennek fejlődését is figyelemmel kísérjük.

A hűbériség korában az egyháznak is igen fontos szerepe jutott. Ez volt azon euyhitő szellem, mely a feudalitás szülte barbárságot leszállította, azon nemtő bástya, mely a védtelent védelembe fogadta. Ezért s már szervezeténél fogva is, az egyház általánossá vált és benne egyszersmind ennek feje a pápa is általános elismerésben részesült. Hozzájárult, hogy épen ezen korban nem egyszer épen a pápaság az erkölesiség és igazságosság védőjeként lépett föl. Tekintélye lassanként oly anynyira emelkedett, hogy ép úgy volt feje a kath. keresztény egyháznak, mint a középkori fogalmak szerint a német császárok a kath. államok világi feje.

A császárság és pápaság közötti egyetértést megzavarta a császárok túlkapása, kik a pápaválasztásnál több s több befolyást nyervén, a pápaság gyámjává tölték föl magukat. A visszahatás ez ellen megindult s a küzdelem első nagy bajnoka az ép oly tudós, mint jámbor VII. Gergely volt. A küzdelem a

pápa és császárság közt megindult, a canossai napok jelzik az eredményt.

A pápaság s császárság eme harczi nem maradhattak visszahatás nélkül az ország belsejére nézve sem. A külömben is már nagy hatalomra jutott főhűbérurak az uralkodó szorult helyzetét fölhasználva, saját hatalmukat is terjesztik, míg viszont az uralkodó csak nagy engedmények árán nyerheti meg hűbéreseinek segélyét. Ezért a pápaság és császárság közötti hosszas harcok egyszersmind az oligarchia alakulását is előmozdíták.

Hazánkban nem állíthatjuk, hogy a hierarchia az oligarchia alakulását előmozdította volna, mert Magyarországra a XII. század végéig nem igen nehezült a hierarchia vaskeze. VII. Gergely ugyan nálunk is törekedett practensioit érvényesíteni. Felelősségre vonja Salamont, midőn ez Magyarországot IV. Henriknek, segély fejében hűbérül felajánlja, mert Magyarország II. Sylvester koronája által a pápai széknak van lekötvé.¹⁾

Gézat szintén igyekszik a pápai fenhatóság elismerésére bírni. Azonban célt nem ért, mert királyaink s különösen Szt.-László rendfihetetlenül ellentállott minden külbefolyásnak.

Valóban igen feltűnő, hogy egy VII. Gergely, ki IV. Henriket földig aláta, Boleslaw lengyel királylyal szigorúan bánt; VII. Gergely, ki követeléseit majd egész Európában érvényesítheté, elveinek épen Magyarországon nem tudott győzelmet szerezni. De ennek oka igen természetes. A pápaság győzelmét külföldön nagyban elősegíté azon szigorú vallásos szellem, mely Cluny-ből nyervén kiindulási pontot, csak hamar a francia és német szerzetesség utján, a nép és nemességben megteremté azon mély vallásosságot, melynek végső eredménye a feudalitás és vallásosság egyesülése a keresztes hadjáratokban.

Ez ébreszté azon rajongásig emelkedő lelkesedést, melynek színhelye Clermont volt, hol a »Deus le volt« (Isten úgy karja) kiáltások legfényesebben bizonyíták a pápa szavainak villanyszerű hatását. Magyarországon a keresztyénség még nagyon fiatal volt arra nézve hogy ennyire áthatotta volna a nép zömét, s ha voltak is vallásos s szent királyaink, mégis — bátran mondhatjuk — a nép nagy részében hiányzott még mindig azon mély vallásosság és csak is ebből magyarázhatjuk, hogy Magyarországon nem rajongtak oly nagyon a keresztes hadjáratokért. Ez egyszersmind oka, hogy Magyarországon a pápaság tekintélye nem szilárdult meg annyira, mint másutt.

¹⁾ *Fehér*: i. m. I. 423. . . et nulli regum alterius regni subijci nisi sanctae et universali matri, Romanae Ecclesiae.

Ha pedig a dolog politikai oldalát tekintjük, azt látjuk, hogy külföldön s különösen Németországban a mily befolyással volt az uralkodók viszálva a pápasággal az oligarchia emelkedésére, úgy viszont a pápaság győzelmét előmozdíták az oligarchák, kik saját érdekeiknél fogva a központi hatalom gyengítésére a hierarchiával kezet fogtak. Külföldön tehát — hierarchia és oligarchia kölesönösen segíték hatalmukat és befolyásukat növelni.

Magyarországban a pápaság ilyen támaszt nem talált, A XI. században még nem volt nálunk oligarchia. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy épen ezen században míg a külföldön, a feudalitás következtében, a nagyobb államok elemeikre bomlottak szét; nálunk a legszilárdabb egység, a legcentralisáltabb monarchia uralkodott. Joggal állíthatjuk tehát, hogy nálunk a hierarchia nem alakította meg az oligarchiát. Viszont pedig nem létezett oligarchia, mely nálunk a hierarchia czélját előmozdította volna. A hierarchia csak akkor kezdi nálunk befolyását gyakorolni, midőn a királyok tekintélyökből veszve, az elhatalmaskodott főurakkal többé nem bírnak és megrendített állásukat a pápaság segítségével igyekeznek helyreállítani.

Ezen körülmény adja meg a magyarországi oligarchia és hierarchiának azon specialis jelleget, hogy ezen két osztály nem szövetkezik egymással a királyi hatalom csökkentésére, hanem kezdettől fogva rivalisokként lépnek föl. Nálunk tehát tényleg az oligarchia túlkapásaival a hierarchia túlkapásai állottak szemben.¹⁾ De mindkettőnek megteremtője volt — mint láttuk — a királyi tekintély s hatalom megrendítése.

A királyi hatalom csökkenésének egyik fő oka azon alkotmányos főhibában rejlett, hogy a trónörökösödés rendje nem volt megállapítva.

»Mig Árpád s nemzetsége él — mondja a vérszerződés első pontja — abból legyen a nemzet vezére, fejedelme.«

S ha ezen vérszerződés nagyon gyakran kétségbevont történeti valóságát el is fogadjuk, ez még mindig nem döntötte el; vajjon ezen örökösödés per stirpes,²⁾ vagy per capita történjék-e? S nem csak nálunk, hanem Europa több államaiban bizonyos ingadozás vehető észre. Manuel császár azon nyilatkozata, hogy Magyarországban nem csak szokás, hanem törvény, hogy az elhunyt királyt nem fia, de testvére követi a trónon³⁾

¹⁾ Historische Fragmente I. 53.

²⁾ *Kállay Ferencz*: Az angol alkotmány (Tudománytár 1834. évfolyam). Per stirpes, ha az elhalálozott idősb testvér gyermekei megelőzik az uralkodásban az ifjabb testvért. . . Per capita ellenben, ha az uralkodót ifjabb öccse s nem saját gyermekei követik a trónon.

³⁾ *Horváth Mihály*: Magy. Tört. I. (Petz. I. 144.)

eléggé bizonyítja, hogy az egyenes ágban való örökösödés nem volt oly megállapított dolog.

Ezen határozatlanság kútfeje lett ama, már traditionalissá vált bajnak, hogy a királyok halála után, a fiak közötti trónviszályok zsibbasztják meg az ország erejét és gátolják annak kifejlését. A trónviszály talán soha sem volt károsabb és veszélyesebb az ország létére, mint a II. Endre és Imre közötti.

Egy részről III. Béla erélyes és férfias működése következtében a lezajlott viharok ejtette sebek már kezdtek behegedni, másrészt az európai viszonyok is olyakká fordultak, hogy Magyarország hatalmi állását és függetlenségét biztosíthatta. A görög császárság fénye újra visszaomlott azon homályba honnét rövid időre a Comnenusok meteorszerű jelensége ragadta ki Nyugaton ellenben a guelfek és ghibellinek harcza, a császárság expansiv törekvései Italiában mélyen megrázkodtatták a birodalom belső egységét. Azonban a beállott testvérharc újra anarchiába sülyeszté az országot. A belső visszavonás okozta, hogy mindkét testvér pártszerzés végett az egyes főurakat adományozásokkal halmozta el.

Endrének atyjától örökölt kincseit Imre birtok adományozással igyekszik paralyalni s így mindkettő előmozdítja a főurak elhatalmaskodását. 1197-ben tehát, midőn Endrével viszályban volt, ajándékozta Imre Vodicza és Bulucza birtokot az urosini Istvánnak ¹⁾ Kitünteti Jersovoy pozsonyi jobbágyot, mert Endre ellen vitézül harczolt. ²⁾ Megajándékozta párthíveit, úgy hogy — mint IV. Béla 1238-ki oklevelében méltán panaszolja — az Imre és Endre alatti tulságos és szükségtelen adományozások majdnem tönkre tették a királyi hatalmat. ³⁾ Ezen viszályok a mellett, hogy úgy a főurak hatalmát növelé, okozák egyszersmind, hogy Imre trónja számára a pápaságban keresett támaszt. A pápai széken 1198 óta a jellem-szilárdsága és erélye által hírnevessé vált. III. Innocens ült, ki VII. Gergely terveit a legteljesebben érvényre emelte, úgy hogy Német- Angolország, Aragonia stb. uralkodói trónjukat biztosítani vélték az által, ha országaikat a szent szék zsámolya elé rakták és attól mint egyházi hűbért fogadhatták. ⁴⁾

Imre is a pápa segélyével hitte trónját Endre ellen biztosíthatni és talán pártfogásának könnyebb elnyerése végett, igyekszik az ország főpapjait részére nyerni. Ezért adja az esz-

¹⁾ *Fehér*: C. D. II. 304.

²⁾ U. o. II. 308.

³⁾ U. o. IV. 1., 105. . . superfluas et inutiles donationes, temporibus piac memoriae Andrae patris nostri, nec non fel. rec. Emerici Regum Hungariae . . . factas, per quas jus coronae regiae penitus erat annullatum.

⁴⁾ *Harter*: Geschichte Innocens III. I. u. II. k.

tergomi érseknek Esztergomot, a benne levő, még egészen el nem készült, királyi palotával,¹⁾ ezért ajándékozta meg a hozzá igen hű Ugrin győri püspököt is.²⁾ Innocens a várakozásnak megfelelt. Saul Kalocssai és Ugrin győri püspököt fölhatalmazá, hogy sújtsák egyházi átokkal mindazokat, kik Endrét tanács-csal segítik, sőt őt magát is excommunicatióval fenyegeti, ha az ország és király nyugalma továbbra is zavarná.³⁾

Innocens befolyásának tulajdonítandó-e, de anynyi bizonyos, hogy Endre 1199-ben tökéletes vereség után Leopold osztrák herceghez kénytelen menekülni.

Mennyivel meglepőbb tehát, midőn 1203-ban Endre ismét szemben áll Imrével, és ekkor, Thomas esperes tanúsága szerint az előkelőbbekkel együtt az ország majdnem egész hadereje táborában volt.⁴⁾ Mi okozhatta ezen gyors változást? Nagy sérelem lehetett az, mely a nemzet többségét részére biztosította. Ezen ok, a pápának engedett nagy befolyás lehetett, mely most oly irányban nyilvánult, hogy az egész nemzetben aggodalmat kelthetett. Imre a testvérharcz következtében kisded fiának még életében akarván a trónt biztosítani, a pápához folyamodott: eszközölné ki a rendeknél, hogy ezek László fiának hűséget esküdjenek.⁵⁾ Ez a világi uraknak annál kevésbé tetszhetett, mert a pápa beleavatkozása az országra nézve nem igen mutatkozott kedvezőnek. Egyre zaklatja Imrét a jeruzsálemi útra, ajánlkozván, hogy addig az ország nyugalma és békéje, valamint a nemzetnek királya iránti hűsége fölött örködni fog.⁶⁾ A püspököket fölruházva az egyházi átok fegyverével, nevezi ki a hűség és rend őreivé és excommunicatióval fenyegeti mindazokat, kik Lászlónak hűséget nem esküsznek.⁷⁾ Ehez járult, hogy a pápai befolyás következtében Imre 1203-ban a németországi trónviszályokba avatkozott; Imre a pápa felszólítására Ottokár cseh királynak, ki nejeinek eltaszítása után Imre nővérét Constantiát vette nőül,⁸⁾ segílyt adott, hogy az Welf Ottót segítse a császári trónra. Ezen körülmény csak növelhette Endre pártját s csak így érthetjük, hogy a nemzet nagy része Endre táborába pártolt.

¹⁾ Fehér: C. D. III. 234.

²⁾ U. o. II. 345.

³⁾ U. o. II. 313., 316.

⁴⁾ Thomas: Historia Salonit. cap. 24. (Schwantner III. P. 1. Omnes enim Procures Regni et universa, pene totius Ungeriei exercitus multitudo, Regem deseruerant et Andree duci adhaerebant.

⁵⁾ Fehér: II. 401.

⁶⁾ U. o.

⁷⁾ U. o. 402.

⁸⁾ Raynaldus: Annales Eccl. XIII. p. 129.

Két nagy táborra oszolt tehát a magyar nemzet, az egyik királyához híven, a pápa mindenhatóságától várta üdvét, míg a másik, melynek élén Endre állott, a pápai befolyás kizárását tűzé ki céljául. Ép úgy mint a világiak, az egyháziak s különösen a főpapok is két részen állva sujtogatták egymást egyházi fegyverökkel, az átokkal. Maga a király személye sem volt biztonságban s Ince külön levélben parancsolja meg, hogy senki se merészelje a királyt egyházi átokkal sújtani.¹⁾

Igy állottak szemben a pártok, midőn egy pillanatnyi elragadtatás, a férfias büszkeség s önértetnek hirtelen fellobbanása Imre királyt a bukástól megmenté s a nagy pártot, melyet nem annyira az Endréhez való személyes viszony, mint inkább Imrének eddig tanúsított tehetetlensége fűzött össze, ezen bátorságával legyőzte.

Endre, az elbizakodott pártvezér hatalmának polczáról, a már biztosnak hitt magasságból, híveinek elpártolása által Keene várába jut; honnét azonban a bátyai szeretet vagy jobban, a kised fia jövőjéről aggodó apa — újra a kormány magaslatára emeli. Minő gyors változás! Nem-e természetes, hogy keserűséggel, sőt bosszúsággal telten fogja a kormány gyeplőit megragadni, hogy sújtsa azokat, kik meggyaláztatásának okozói voltak. Mély fájdalommal és keserűséggel emlékezik meg ezen időről az esztergomi érseknek adott ajándéklevelében (1206) „Az Ur irgalmasságaiból, melyek által, sok gonosz nyomoruságokon menvén által, atyáink székébe ültünk“.²⁾ De kútfőink gyér adatai között annak is nyomát találjuk, hogy bátyja leg-hívebb embereit üldözi. Benedek vajdát Imre egyik hívét, — kit ezért meg is jutalmazott — mihelyt kormányzóságra jutott, száműzeté s birtokaitól megfosztá.³⁾ III. Ince sűrű levelei, melyekben a püspököket s rendeket folytonosan buzdítja, hogy László iránti hűségökben tántoríthatlanok maradjanak.⁴⁾

Az aggodalmas figyelem, melylyel a pápa Magyarorszában történeteket kíséri s végül intézkedése, hogy mindazokat, kik Lászlót, anyját vagy a hozzátartozókat bántani merésznél, rögtön excommunicálják;⁵⁾ eléggé tanusítják a szellemet, melyben Endre, — Imre halála után — kormányzóságát megkezdette, s hogy a pápának méltó oka lehetett Lászlót s pártját félteni.

¹⁾ Fehér: III. 350.

²⁾ Katona: Hist. Crist. V. 707.

³⁾ Fehér: III. 1, 317. Hemericus rex quibusdam villis Benedicto duci... propter eximiam probitatem contulerat... nos cum regni suscepimus gubernacula... ei graves existentes ipsum exilio destinavimus et eundem universis possessionibus spoliavimus.

⁴⁾ Fehér: II. 445, 447.

⁵⁾ Fehér: Fenti oklevelekben.

Bizonyítja ezt az admonti chronika: Imre király özvegye, a magyarok királynője, több püspökkel s a magyarok előkelőbbjeivel, kik hűségi esküjök szerint a gyermekhez híven maradtak, a gyermekkel s nagy kincsesel a határon erőszakosan áttört s Leopoldhoz menekült.¹⁾

Endre ezen eljárásához nagyban hozzájárult nejének, Gertrudnak ismeretes nagyravágyása, ki az Imre s Endre közötti harcoknak egyik főszítója volt. Endre bukása őt is megbuktatta, s Endre elzáratásakor megalázva kellett az országból eltávoznia.²⁾

Endre kormányrajutásával ő is újra az országba jött s jelleme — mint azt a kúffók festik — alig enged kételkedniünk, hogy Gertrud a szenvedett méltatlanságokat kész volt megboszulni. A királynő bátor s elhatározott nő volt — mondja Gertrudról Thuringiai Theodor — ki férfias erőlyvel folyt be a kormányügyek vezetésére.³⁾

Ily előzmények után a főurak előre láthatták Endre kormányának tükrét, ha az majdan törvényes király lemond s ez adta a főurak kezébe azon erkölcsi orót, hogy pressiót gyakoroljanak Endrére, ez volt oka azon nevezetes s nagyfontosságú eseménynek, hogy László halála után a főurak Endrét a koronázási eskü letételére kényszerítették.

A koronázási eskü végre 1205-ben május 29-kén megnyitotta Endrének az utat a trón felé, mely anynyi idő óta vágyainak végezéje volt. Ezen esküt tekinthetjük a magyar „charta libertatis“-nak, melylyel a király kibékülését a nemzettel megpecsételni látszik, de tagadhatatlan, hogy ez volt egyszersmind előkészítője az arany bulláknak s egyengetője az abban foglalt „jus resistendi“ jogerőre emelkedésének. Az egész azonban egy fontos tényt constatál s ez, hogy Endre trónraléptekor voltak ugyan hatalmas főurak, de még nem léteztek oligarchák. Mert azon eskü, hogy a király, „a nemesség jogait s kiváltságait, a korona méltóságát s érdekeit fenn fogja tartani,“ tanúsítja ugyan a hazájok jövője felől aggodó patrioták létezését, de sommikép az oligarchák féktelenkedését, a mit különben az Imre s Endre közötti esemény (1203) is eléggé illustrál, midőn

¹⁾ Chron. Admont. (Petz. II. col. 195.) Regina Hungarorum . . . secum habens quosdam episcoporum et optimatum Hungariae . . . versus Wien duccens secum filium cum thesauris.

²⁾ Oefele: Scriptorum Chronolog. rerum Boicarum II. 335: Henricus, Ung. rex, Andream . . . captivavit, uxorem vero . . . omnibus bonis destinavit . . . ad terram propriam suam remittere promisit.

³⁾ Theodor Thuring: Tom. IV. P. 1. p. 119. Erat regina vero mulier virtuosa et fortis, quae feminae cogitationi virilem animum inserens, regni tractabat negotia.

az elpártoltak oly gyorsan kötelességökhöz tértek vissza. Hogy a béke teljes legyen, Gertrud is megkoronáztatott¹⁾ s hogy a politikai egyensúly főurak s hierarchia között is helyreállítassék, Endre — úgy látszik III. Inézével is még 1205-ben kibé-kült, a mire Endréhez intézett levelének eme kitételeből: „Litteras tuas devotius primitias benigne recepimus“²⁾ bátran kö-vetkeztethetünk.

Azonban az így helyreállított egyensúly csakhamar meg-zavartatott. Az ország nagyjainak az imént tanúsított hatalma Endrében félelmet gerjeszthetett, míg másrészt a tett eskü nem fojthatta el a keserű érzelmeket s egykori bukásának fájalmát. Bizonyíták ezt azon kitüntetések, melyekben egykori párthiveit részesíté. A fogsága idejében iránta hű varasdiaknak³⁾ az Imre által — Endréhez való hűségök miatt — száműzetett s birtoka-iktól megfosztott Vratislaw comesnek nagy adományozásokat tesz. ⁴⁾

Sebős comest azért ajándékozta meg, mert számkivetésé-ben — midőn Leopold osztrák herezeghez menekült — osztozko-dott.⁵⁾ Hasonlóképen a fogsága idejében mellette híven megma-radt Sándor comest is⁶⁾ Istvánt, ki testvérével együtt a Rad völ-gyében Endre s Imre között történt összeütközésben részt vett, uralomra jutásával hajdani szabadságába visszahelyezte s királyi udvarába fogadta.⁷⁾ Nem kevésbé jelezi ezt Calamis pécsi püs-pök ügye. Imre őt, mint Endre pártit gyűlölte és a legsúlyo-sabb vádakkal illetvén, a pápától megfenyítését követelte. En-dre trónra jutván, Calanust pártfogásába vette, s minden módon segítette, hogy a pápánál tisztázását kieszközölje.⁸⁾

Ennyi tény is elegendő alapot nyújt azon biztos követke-zetésre, hogy Endre ugyanoly mértékben igyekezett volt ellenei-nek ártani, mint barátainak használni, a mit János kalocsai érsek esete is bizonyít, kin Endre, mert Imre leghivebb embe-re volt s a kised Lászlót megkoronázta, úgy akart boszút ál-lani, hogy az üresedésbe jött esztergomi érsekségre a megvá-lasztott János helyett a pécsi püspököt ajánlá.⁹⁾

¹⁾ Schier: *Reginae Hungariae* p. 184. nota 7. . . distincta corona regi-narum more inaugurata in regni consortium adscita fuit.

²⁾ Fehér: III. 1, 118.

³⁾ Katona: *Hist. Crit.* V. 107. propter servitiam in captivitate exhibita.

⁴⁾ U. o. Kercselics: *Hist. Zagrab.* p. 325.

⁵⁾ Fehér: III. 1, 124. strenuitatis suae merito tam nobiscum exulando.

⁶⁾ U. o. III. 1, 123.

⁷⁾ Wenzel: Árpád kori új okmánytár I. k. 23.

⁸⁾ Katona IV. 693.

⁹⁾ Katona: *Hist. Crit.* IV. 692. (Incze levele Endréhez 1205) Per alias litteras . . . nobis supplicasti, ut postulationem de vener fratre nostro Calai. Quinqu. epis. ad eandem metropolim evocato admittere dignaremur.

Mindezeket összefoglalva, biztosan következtethetjük, hogy Endre részint haragból, részint félelemből, a már hatalmassá vált magyar urak mellőzésével idegenekre kezd támaszkodni, s ez könnyen lehetséges, mert Endre mellett merani Gertrud állott. Nem szabad azonban azt hinnünk, mintha valami rendkívüli esemény folytán egy nagyobb mérvű német invasio történt volna, vagy hogy Endre német harcosokat behíván, nemzetével az élet-halál harcot vívta volna, hanem természetes következménye lehetett ez azon összeköttetésnek, mely egyrészt Gertrud által Magyarország s Meran, másrészt Sz. Erzsébet férjhez adása következtében a magyarok s thüringiek között létesült. Épen ezen okból kétségbe kell vonnunk Dlugos azon szavait, hogy Endre, a neje tanácsára nagy számmal behívott németekkel a magyarok várait s erősségeit ostromolta.¹⁾ De, hogy ezen időben idegenek nagy számmal az országba jöttek s hogy ezek birtokot s hivatalt nyertek, tanúsítják az egykorú kútfők,²⁾ de tanúsítja egyszersmind azon gyűlölet, melylyel a magyarok ekkor a németek ellen viseltettek. Sőt a külföldi kútfők egy része a királynő meggyilkoltatásának okát szintén Gertrud bűkeztetésében a németek iránt s a magyarok német gyűlöletében látja³⁾.

Az idegeneknek, a magyarok rovására történt ezen dédelgetése tetőpontját érte el a királynő testvéreinek, Egbert s Berthold kitüntetéseiben.

Miőn tehát — mint láttuk — az idegenek kitüntetése s az ezzel szemben a magyarok mellőzése, a főurakat mindinkább elidegeníté a tróntól s így az oligarchia alakulását előmozdítá; addig Endre egy másik ténye nem kevésbé folyt be arra, hogy az egész nemzetet maga ellen ingerelje s ez: a pápának engedett befolyása.

Méltán mondhatjuk Endréről is: „Semmit sem felejtett el, de semmit sem tanult,” mert Imréhez hasonlóan ő is a pápa által (1208) akarja a magyar rendeket arra bírni, hogy születendő fiának hűséget esküdjenek.⁴⁾ Valóban föltűnő s majdnem

¹⁾ Dlugos: *Historia Poloniae Lib. VI. p. 614. quod cum Andreas Hung. rex, ad consilium consortis Gertrudis plures Almannos in Ungariam accersisset — et cum illis Ungarorum castra et munitiones expugnaret.*

²⁾ Fehér: III. 1, 76, 78, 108, 395.

³⁾ *Annales Marbaccenses XVII. 173. (Script. XXIV.)* Sub eodem tempore regina Ungariae . . . ab ipsis Hungaris crudeliter est interempta, nulla alia causa eius dicebatur existente, nisi quod eadem regina erga Teutonicos undecunque adventantes larga fuit et liberalis eorumque necessitationibus subveniebat. — *Annales Gothici IX. 602. Ungari . . . in odium Thutonicorum reginam occidunt.*

⁴⁾ Dobner: *Monumenta II. 362.*

megfoghatatlan Endre ezen lépése, uralkodása elején s oly országban, melyben nagyjából a trónörökösödés elve kezdett megcsontosodni. Fessler szerint¹⁾ Endre ekkor Halicsban volt, hogy Danielt a kunok ellen segítse. A halicsiak Endre főhatalmát elismerték, s panaszkodtak, midőn Endre nevének előrelátható születése miatt haza akart térni a nélkül, hogy nekik elegendő segílyt nyújtott volna. Ekkor tehát — mielőtt elutazott — kérte a pápát, hogy ismertesse el majd születő fiát magyar királynak. Lehet különben, hogy fiának trónját féltette, mert mint Innocens pápa 1198-ki leveléből kitűnik, volt még Endrének egy élő öccse is.²⁾

De bármint álljon is a dolog, Endre ezen sietsége azon nevezetes tényt bizonyítja, hogy Endre a főurak hatalmától már félni kezd s hogy ezek ellensúlyozására veti magát a hierarchia karjaiba. Ha a nemzet nagy része — mint láttuk — Imre hasonló intézkedését rosszalta, hogy ezáltal ne teremtsék meg a praecedens a beavatkozásra, mennyivel inkább kellett ezt most tennie III. Inczének Imrével szemben tanusított kiméletlensége után,³⁾ mennyivel inkább lehetett félni, hogy a pápaság ezen ismételt kérelem folytán az egész trónbetöltés jogát magának fogja vindicalni.

Látjuk tehát Endrét egyik részről az idegenek s a hatalmas pápaságra támaszkodva; másik részről a jogaik s érdekeikben megsértett főurakat, az ok, az oligarchia megalakulásához adva volt, hiányzott még a kellő hatalom s ezt megadta egy harmadik körülmény, mely a király s seregének távollétét tette szükségessé s ez a galicziai háboruskodás.

Ezen háboruskodások, melyek Endre uralkodásának majdnem egész első felét betöltik, roppant véráldozataik daczára, kevés eredménnyel jártak. Az ország haderejének nagy része Halicsban volt elfoglalva, holott az egész törekvésnek „pro domo“ jellege volt. A király ugyanis fia számára akart egy trónt nyerni.

Igaz ugyan, hogy az „Árpádok“ alatt is gyakran észleljük már a királyok azon törekvését, hogy szomszéd provinciákat magyar főhatalom alá juttassanak, de leginkább azért, hogy a betörő barbárok ellen védfalat alkossanak országuk számára. Azonban ilyen betörések ellen az embryoi állapotban levő Galiczia vajmi csekély támaszt nyújthatott volna. Az ország érdeke

¹⁾ Fessler: Geschichte der Ungarn II. k. 407.

²⁾ Fehér: II. 313. . . quod tibi, si dictus Rex sine prole decederet, in Regno Hungariae competebat ordine geniturae, privandum et regnum ipsum ad minorem fratrem tuum appellatione postposita, devolvendum.

³⁾ Fehér III. 1, 91. és Katona IV. 120—27 okmánytáraiban az Imre és Innocens közötti viszály.

inkább e délfelé terjeszkedést tette volna szükségessé s Endrének inkább lesz vala kötelessége Dalmátiát magtisztítani a velenceiektől, kik Zárát 1202 óta bitorolták.

Endre mindjárt trónra lépte után beleavatkozott a halicsiak dolgába s hosszú hadjáratok árán elérte, hogy e halicsbeliek Kálmán fiát kérték királlyul.

Ezen többé-kevésbé hosszantartó hadjáratok, melyek a király többszöri távollétét tevék szükségessé, nagyon befolytak az oligarchikus hatalom fejlődésére, a mit még azon körülmény is előmozdított, hogy az oligarchia most a nemzet hangulatának kifejezője volt.

Az oligarchia létezését jelezi a tény, hogy több magyar főúr Endre detronizálásán fáradozik s követeket küld III. Béla száműzött testvérének Gézának fiaihoz Konstantinápolyba, hogy a magyar trónt foglalják el.¹⁾ De hogy az oligarchia már féktelenkedni kezdett, ezt a királynő meggyilkoltatása bizonyítja. A királynő meggyilkoltatásának okait mély homály fűdi, kútfőinkből csak annyit tudunk, hogy Simon bán,²⁾ Bánkbánt³⁾ Pétert⁴⁾ vádolták a gyilkossággal s e miatt birtokaikat elkobozták. De igen föltűnő, hogy az említettek közül egyik sem szerepel 1214-ben vagyis a királynő meggyilkoltatása évében, mert ekkor Miklós volt nádor, Óchuz a bán s Gyula a vajda, holott a kútfők szerint Bánkbán mint nádor követte volna el a gyilkosságot. Mennyiben igaz a Melinda meggyaláztatásáról szóló monda, el nem dönthetjük, annyi tény, hogy a kútfők és írók véleménye nagyon megoszlott⁵⁾ s a legtöbb képtelenségnek tartja, hogy szent Erzsébet anyja ily tettet kövessen el. Lehetetlen azonban elfogadnunk azon véleményt, hogy a Melinda esete lett volna a királynő meggyilkoltatásának okozója. Sokkal mélyebb társadalmi jelentősége lehetett ennek, mintsem hogy egy személy egyéni bosszújának róhatnók fel, sokkal szélesebb körű érdekek összetalálkozásának kell tulajdonítanunk, s nem egy családi dráma — egy a történetben oly gyakran előfordult motívum — következményének. A gyilkosság ugyanis — mint látjuk — össze-

¹⁾ Fehér III. 1. 100. Endre 1210. ki okmányában quia cum quidam Principes Ungariae iniquum adversus nos machinantes consilium, in Graeciam ad filios Geyche cartas et nuntios transmisissent, ut et illos in Ungariam venientes eorum consilio et auxilio adiuti Regnum nostrum usurparent.

²⁾ Fehér III. 1. 152.

³⁾ U. o. IV. 3,61 (IV. Béla okmányában.)

⁴⁾ U. o. IV. 3,68. (IV. Béla okmányában.)

⁵⁾ Valónak tartják: Comp. chronolog. rer. Boicar. (Oefele I. 361); Anonym. Leobicensis chron. (Petz. I. 802); Joan. Steindellius (Oefele I. 500); Thuróczy: Chron. II. 72; — ellenben mesének bélyegzik. Dlugoss. Hist. Polon. (L. VI. 614.) Palma: Notitia Hung. I. 384. Pray: Hist. Reg. Hung. I. 199.

esik egy másik társadalmi eseménnyel, az oligarchia — mint társadalmi hatalomnak — szervezkedésével. Lehettek eddig is egyes elhatalmaskodott egyének, kik az idegen származású Gertrud s Berthold kormányát túrni nem akarták, de csak izolálva állhattak s azért nem találjuk történetünkben nyomát. Azonban Endre eddigi uralkodása, a németek kegyelése, a hierarchiának engedett befolyása s leginkább a Gertrud s Bertholdnak adott nagy hatalom, társadalmi rendet, oligarchiát teremtett az országban, melylyel a királyi hatalomnak nehéz küzdelmeket kelle vívnia. Endre távollétében Gertrud szokta a kormányügyeket vezetni, ez bizonyítja, hogy 1214-ben, midőn a király a gubatok (Galiciában) ellen harczolt, a szt.-mártoni apát s polgárság közötti perben Gertrud királynő, Berthold kalocsai érsek s több nemes bíraskodott.¹⁾ Hogy az ilyen kormány az oligarchiának nem lehetett s nem volt injére, bővebben magyaráznunk sem kell, bizonyos azonban, hogy ugyanezen évben (1214) kelt III. Inceze levele, melyben megfenyíteni parancsolja Berthold bántalmazóit.²⁾

Az elégtelenség s ingerültség általános lévén, csak szikra kellett, mely az egészet lángba borítsa. Hogy az egész nem személyes bosszu, hanem az oligarchia létezésének következménye, ezt bizonyítja azon körülmény is, hogy Endrét trónjától megfosztani s a kisedet — ekkor legfőbb 8 éves — Bélát akrták trónra emelni. S a szerencsétlen Endre mindezen bajok közepette nem talál más támaszt mint a pápát, kit arra kért, hogy excommunicálja mindazokat, kik helyébe Bélát akarják királynak.³⁾

Ime, a természetes fejlődési processus! A testvérharcz okozta királyi hatalom gyengülése, s a birtok adományozás egyes főuraknak hatalmat s befolyást kölcsönöz, míg végre az idegen beavatkozás ezen hatalomra jutott urakat a királlysággal ellentétbe hozza, s megalakul az oligarchia. Az oligarchiával szemben a királtság — önálló eljárásra gyenge levén — szorosabban fűződik a hierarchiához s az egésznek eredménye az oligarchia s hierarchia közötti versengés, a királtság fölött gyakorlandó gyámságért.

Ezen versengés megindult, midőn II. Endre az általános zavar s rendetlenség közepette keresztes fogadalmának teljesítésére tett előkészületeket.

Alig találhatjuk nyomát, hogy Gertrud gyilkosait megbüntette volna, még egyre tornyosultak fölötte a vészfelhők, melyek

¹⁾ Wenzel: Árpádkori uralkománytár I, 132. l. Dom. Andr. rex. Ung. excellentissimus... profectus valida manu in exercitum contra Gubatos.

²⁾ Katona V. 179.

³⁾ Fehér III. 1, 165.

trónját az oligarchia részéről fenyegették; midőn II. Endre talán azért, hogy személyét biztosítsa — a pápával elhatározását tudatta. Magasztos volt a keresztes hadjárat terve egy Sz. László, vagy III. Bélától, kik az országot a zavargásoktól megszabadították, azt a virágzás többé-kevésbé magas fokára emelték s ennek a külföldön is tekintélyt szereztek. Ilyen uralkodók végzett munka után táplálhattak vágyat az iránt, hogy „pro redemptione animi“ a vallásért küzdjenek s ha kell, haljanak. Annál szerencsétlenebb s végzetesebb az országra nézve, ha egy Imre vagy Endre vállalkozik hadjáratra, ha ezek kelnek harezra egy sokkal távolabb eső célért, midőn itthon a legégetőbb szükségleteket, a legelodázhatatlanabb érdekeket sem tudják megvédeni.

Annál szomorúbb, ha egy Endre — úgyszólván — csak hogy hazuról meneküljön, a keletre indul s országát a fejtelenség veszélyének teszi ki.

Igaz ugyan, hogy Innocens pápa egyre sürgette keresztes fogadalmának teljesítésére s most különösen unszolta őt az újonnan választott Honorius pápa (1216), ki székfoglalását egy a kereszténység érdekében létesített új expeditioval akarta hírnevessé tenni. És Endre csakugyan — mintha itthon minden rendjén volna — jelenté a pápának, hogy a kellő időre el fog készülni.¹⁾

Pedig a rend korántsem volt helyreállítva. Az oligarchia tulkapásai mellett az egyháziak viszálykodásai zavarták azt meg. Az esztergomi és kalocsai érsekek viszálykodásain kívül, a veszprémi püspökkel gyűlt meg a baj és elég jellemző, hogy ez utóbbi egyházi átokkal volt sújtva.²⁾ Ehhez járult még a szerzetesség és püspökök egymás közötti surlódása. A szerzetesség ugyanis a híres cluniacensek mintájára több önállóságot óhajtván, a püspökök hatalma alól törekedtek magukat kivonni, hogy így egyenesen a pápától függjenek. Maguknak a pápának is érdekében állott ez, hogy így a szerzetesség útján hatalmukat az illető országra inkább kiterjeszthessék és ezért szívesen fogadták a szerzeteseket védelmök alá. III. Sándor 1175-ben a szent mártoni, III. Lucins 1185. a szent gothardi kolostort fogadják pártfogásukba. Megtiltatott a püspököknek, hogy a kolostor ügyeibe avatkozzanak, a szerzeteseket maguk elé idézzék vagy pénzkövetelésekkel terheljék, sőt az apátok, ha a püspökök a szerzet szabadsága ellen tesznek valamit, megvonhatják tőlük az engedelmességet.³⁾

¹⁾ Fehér: III. 1, 183.

²⁾ Venczel: Árpádkori új okmánytár I. 137. Idem A. Episc. asserens praefatum Episcopum (a veszprémire vonatkozik) esse vinculo excommunicationis astrictum.

³⁾ Katona: IV. 245.

A szerzetesség ezen különállása mig egyrészt az apátok és főpapok közötti folytonos surlódásra adott alkalmat,¹⁾ másrészt nagyon előmozdítá a szerzetesség erkölcsi hanyatlását, minek példáját a szent-telki benezés kolostor mutatja²⁾ III. Innocens erélyesen ír az egyházi ügy javítása érdekében, fájdalmasan említi, hogy az egyháziakat rablással vádolják,³⁾ a cistercitákat és hospitalarusokat a pécsi püspök csalás miatt panaszozza be⁴⁾ és Honorius 1224-ben a benedictinusok degenerált állapotát korholván, sürgeti a káptalanokat, hogy a bajok orvoslása érdekében tartsanak évenkénti gyűléseket.⁵⁾

Ilyen viszonyok között felmerülhet a fontos kérdés mi módon biztosítsa Endre fia számára a trónt! Hiszen neki is — azon kor általános szokása szerint — mintha halálra készülné, kellett az ország ügyeit rendezni. Igaz ugyan, hogy már 1214-ben jelenti Innocensnek, hogy távollétében az ország kormányát az esztergomi érsekre akarja bízni,⁶⁾ de tekintve a viszonyokat a clerus nem nyújthatá neki elegendő biztosítékot. A clerus ugyanis a növekedő oligarchiával szemben saját életének biztosítására mindinkább a pápasághoz fűződött, a mi az állam iránti érdekeltséget nagyban csökkenté.

Nyugaton, a feudalismus országaiban, az egyháziak szintén a feudalitás keretébe vonatván, annak elfajulásával ép úgy váltak tagjaivá az oligarchiának, mint a világiak. Nálunk a főpapság legnagyobb támasza az azt kísérő folytonos királyi kegy volt. A királyi hatalom gyengülésével a clerus is elveszté biztos támaszát és ezért látjuk az új irányt, hogy a püspökök részint a legkisebb adományozást és intézkedést a pápa által erősítetik meg, így vélvén azt biztosíthatni; részben pedig igyekeznek pápai protectio alá állni és hatalmukat mintegy „istentől nyert”-nek tekintetni. Így fogadta III. Kelemen Jób esztergomi érseket védelme alá, annak kormányzását „auctore Deo” birván,⁷⁾ mit III. Innocens később újra megerősít.⁸⁾ Hasonlóképen István zágrábi püspök is Isten kegyelméből bírja hatalmát.⁹⁾

¹⁾ Számos példái: Katona, V, 144, Fehér III. 1. Wenczel I. 127.

²⁾ Katona: IV. 500.

³⁾ Fehér II. 324.

⁴⁾ Katona V., 161.

⁵⁾ Fehér: III. 1, 451. „*corrigendo et reformando tam in capite, quam in membris.*“

⁶⁾ Fehér: III. 1, 163.

⁷⁾ Katona: IV. 326.

⁸⁾ U. o. IV. 502.

⁹⁾ Pray Specimen Hier. I. 63. A püspök 1227-ből való pecsétjének körirata: „*Sigillum Stephani solius Dei gratia zagradiensis episcopi.*“

Ezen új irány, tekintettel a növekvő oligarchiára és a királyi hatalom gyengeségére kétségtelenül jogosult volt, és a pápák főnhatósága már azért is szükségesnek bizonyult, hogy — mint Fessler mondja — Imre példája a váci püspökkel, II. Henrik angol királyé Becket Tamással vagy János-é a canterburyi érsekséggel gyakori utánzásra ne találjanak.¹⁾ Azonban tagadhatatlan, hogy ily viszonyok mellett Endre, midőn fia számára támaszt keresett, ezt nem leheté a clerusban. Igaz ugyan, hogy III. Honorius, megerősítvén Endre intézkedéseit, mely szerint Béla Magyarországot, Kálmán Galiciát kapná, őt és fiait a szentszék oltalmába fogadja — igéri, hogy az országot és egyéb javait teljesen és nyugodtan fogja számára megőrizni,²⁾ sőt Jolántha királynőt és hozományát is a szentszék oltalmába fogadja.³⁾ De mindez a főurak nagy hatalma és a király és közöttük levő nagy ellentét mellett, csak nagyon kevéssé védhette volna az ország nyugalmát.

Egy nagy fordulatnak kellett tehát bekövetkeznie Endre politikájában, el kellett hagyni a többé nem elég erős pápai támaszt, — hiszen már nem III. Innocens ült a pápai széken — szükséges volt tehát, hogy részére nyerve az elégtelen elemeket. Ezen fordulatot jelezi a király közeledése a főurakhoz. Csak is ekkor történt és történhetett azon nagy birtok és koronajövedelem osztogatás, mely a királyi hatalmat oly alapszabványban meggyengítette. Ekkor történhetett, hogy a király a főurak tanácsára, királyi birtokokat, megyéket és jövedelmeket örökösön elajándékozott.⁴⁾ Ezen elosztogatás idejéről az oklevelekben nincs ugyan szó. Tény azonban, hogy Jeruzsálemből való visszatértekor (1218-ban) már keserűen panaszolja el ezen megfontolatlanságát. Az illető oklevélben az elosztogatás idejére csak annyit mond, hogy ugyanakkor nagyon megharagudott az esztergomi érsekre, a ki új intézkedéseit ellenezte és azért tőle Tardos birtokát elvette.⁵⁾ Igen valószínű tehát, hogy Endre elutazása előtt ezáltal szándékozott a főurakat részére nyerni. Ezen áron akarta részint a főurak segítségét a hadjáratra, részint fiának a trónt megvásárolni.

¹⁾ Fessler: II. 427.

²⁾ Fehér: II. 1. 159.

³⁾ Theiner: Monumenta Hungar. I. 24.

⁴⁾ Pray: Reg. Hung. I. 210. Dum quorundam nostrorum Principum consilio, terrae nostrae statum, ab antiquis illibate conservatum alterantes, castra, comitatus, terras et ceteros totius opulentiae Hungariae proventus in perpetuas hereditates . . . distribuimus. Fehér III. 1. 255. (Endre levele a pápához.)

⁵⁾ Fehér: III. 1. 255. Eodem tempore contra fidelem nostrum Joannem Sanctae Strig. A. Ecc. Ep. novas institutiones fieri penitus renuentem, contigit nos graviter irritari.

Azonban Endre haragja daczára mégis elutazásakor az esztergomi érseket tevé kormányzónak, lehet azért, mert már 1214-ben tudatta ezt a pápával, de lehet, hogy már kibékült vele. De az érsek mellé 5 vagy 6 tekintélyes embert is rendelt, kiket Honorius, a keresztes fogadalom alól fölmentett.¹⁾ Igen különös azonban, hogy a nádor semmi befolyással sem birt a kormányra s hogy nem őt nevezték ki kormányzóul. Igaz ugyan, hogy törvényeink ekkor még nem határozták meg a nádor állását, azonban, ha ez nem is, a gyakorlat már kimondotta a nádornak eme hivatását. Eltekintve, a vezérek korától II. Endréig többször fordul elő azon eset, hogy az országnak kiskoru királya van. Kálmán kiskoru István fia mellett Lőrincz esztergomi érseket s János nádorispánt látjuk a kormányon, s II. Béla fia Géza nagykorúságáig Belus nádor kormányozott. Volt még kormányzó III. István kiskorúsága alatt is.

Pray Endre eljárásából azt következteti, hogy a nádor a királylyal utazott volt.²⁾ De ez merőben lehetetlen, mert Endre az 1217-ben keresztes hadjárata alkalmával a syriai keresztény kórház javára tett alapítványlevelében megnevezi a vele levő főbb urakat, de ezek között a nádor nevét nem találjuk. Ott volt Péter győri s Tamás egri püspökökön kívül Dénes tárnokmester, Miklós soproni, Smaragd pozsonyi comesek, Moys Gyula testvére, Rathold s Sebök Tamás comes fiai, Demeter étekfogó s László lovászmester.³⁾ Ugyszintén Babony, s István Goricza comesei, kiket Endre megjutalmazott.⁴⁾ Lehetetlen tehát, hogy Gyula nádor nevét ne említette volna a király.

Endre intézkedései által mind a főurakat, mind a hierarchiát kielégítve híven s miután még Veszprémből s a tihanyi apátságból több kincset elvitt⁵⁾ igen jelentékeny sereggel, és a szászok nagy részével a szent földre indult.⁶⁾

A tulságos adományozások valamint a király távolléte csak szárnyát növeszté a már ugyis elhatalmaskodott oligarchiának, mely mindjárt a király eltávozása után abban nyilvánult, hogy a féktelenkedők, kiket Endre egy okmányban tyrannus-oknak nevez, a kormányzóságra kinevezett esztergomi érseket javaitól

¹⁾ Fehér: III. 1. 190. Katona V. 239.

²⁾ Pray Annales II. 209. Ex quo suspicor Comitem Palatinum cum rege quoque profectum. . .

³⁾ Katona: V. 280.

⁴⁾ Fehér: III. 1. 245.

⁵⁾ Hazai okmánytár V. k. 5 okm.

⁶⁾ Thomas Archid. Hist. Salon. cap. XXVI. Endre sergével Spalatóban . . . sed non eos suburbanac domus capere potuerunt . . . plurima vero pars totius comitatus regalis curiae morabatur extra in tentoriis per campum diffusa.

megfosztva a legnagyobb gyalázzal száműzték.¹⁾ A zavar s rendetlenség oly mérveket öltött, hogy nem volt erőlyes kéz, mely azt megfékezhetné volna. A főurak elnyomták az alsóbbakat, s Béla korával, Jolánta királynő gyengeségével visszaélve, nem törődtek sem törvény sem uralkodóval.²⁾ A váradi regestrum telve van panaszokkal, a főurak s comesek zsarolásai, az egyházi s királyi birtokok elfoglalása miatt,³⁾ a mihez egyes egyháziak féktelensége is járult, nem jogtalanul panaszkodik Endre a pápához írt levelében, hogy a bűnök s zsarolások „tam per ecclesiasticas tam per laicales personas perpetrata.”⁴⁾

És a zavarok ezen minden oldalról felcsapó árja ellen, nem maradt a szerencsétlen királynak más fegyvere, mint az egyházi átok, a miért a pápát kéri, hogy sujtsa a zavargókat.⁵⁾ De minő hatása lehetett az egyházi átoknak az eláradt rendetlenséggel szemben? S mégis a királynak más támasza többé nem lehetett. A királyi hatalom legerősebb biztositéka a dománokban s az azokon levő királyi katonaságban rejlett, de a domának részben az anarchia okozta erőszakoskodás által jobbára elvesztek. A jövedelmek s egyéb pénzforrások a saracénok s zsidók kezébe volt már előre elzálogosítva, s a *lucrum camerae*, a fináncz politika ezen szomorú szülöttje, nem hajthatott annyi hasznot, hogy a rendes szükségleteket fedezze. A király állapota kétségbeejtő volt s csakis egy fordulat szilárdíthatá meg a monárchia ingadozó alapját. A zavar s bomlás, mely II. Endre korában tetőpontját érte egy új alkotás csiráit hordá méhében, mely termékeny talajra találván lassan ugyan, de fokozatosan megveté új alapját a királyi hatalom s társadalmi rendnek.

Az Endre alatti zavarok megmagyarázásához, egy másik tényezőt is szoktak fűzni s ez a várszerkezet felbontása, melyet a várbirtokok elajándékozásának szeretnek tulajdonítani. De már örök emlékü történetírónk Szalay László észrevette, hogy itt egy mélyebb történelmi processus folyt le, mely nem az egyes személyek egyéniségétől függ. „II. Endre nem azért vétett a nemzet ellen — mondja Szalay⁶⁾ mert a várszer-

¹⁾ Fehér: III. 1, 269. . . . Arch. Ep. . . . ab eisdem tyrannis rebus omnibus et redditibus spoliatus, captus et cum iniuria et summo dedecore extra Hungariam est eiectus.

²⁾ Palma: Notitia Hung. I. 599. nunc tenera aetate pueri Belae regis, et Jolantae reginae imbecillitate abusi, excusso legum iugo, positoque regiae maiestatis metu . . . equestrem nobilium ordinem opprimere, . . . assueverant.

³⁾ Regestrum de Várad [Endlicher Monumenta Arp.] §§. 42, 116, 243, 50 stb.

⁴⁾ Katona: V. 311.

⁵⁾ Pray: Annales I. 214.

⁶⁾ Magyarok története II. 700.

kezet országlása idején szétmállott, — ez magasabb történeti kénytelenségből eredt, mely hatalmasabb királyok által sem volt volna elhárítható — hanem azért, mivel az az országos hadi erőnek más viszonyokba fűzéséről nem gondoskodott. Azonban véleményünk szerint II. Endrét ezen nemzete ellen elkövetett bűne alól fölmenthetjük, hiszen II. Endre uralkodása épen azért volt zavaros, mert az ország a hadi erőnek, egy még alakulóban levő, új viszonyokba fűzése kezdetén állott. II. Endre uralkodása azon nagy átalakulásnak volt színtere, mely az általános védkötelezettségtől egy új katonai szervezet létesítéséhez vezetett. Az Árpád korszakban ugyanis az ország hadereje azon általános törvényen alapult, mely a nemzet minden egyes tagját kötelezi a táborban megjelenni. Igaz ugyan, hogy az oly polgári kötelesség, mely elvben soha sem szűnhetett meg, de a Szent István utáni folytonos testvér s pártharczok, mindinkább bizonyíták, hogy az idegen alapon nyugvó hadiszervezet, nem adja meg a királynak azon erőt, hogy központi hatalmát biztosítsa, minek eclatans bizonyítéka azon fontos esemény, hogy II. István orosz hadjárata alkalmával 1128-ban a magyar sereg vonakodott tovább harcolni.¹⁾ A hosszú görög befolyás is nagy részben elnyomta a katonai szellemet; úgy hogy III. Béla óta látjuk a törekvést, hogy a királyok kezdenek egyeseket leköteleni a katona-állítás céljából. De hiszen itt volt a várszerkezet, ezen állítólag is Szent István által rendszeresített per excellentiam katonai intézmény, mely a királyoktól függvén ezek hatalmát volt biztosítandó? Azonban újabb időben tudósaink²⁾ sikeresen bizonyíták ezen nézet tarthatatlanságát, s mindinkább kezd terjedni azon meggyőződés, hogy a várispánságok nagy terjedelmű királyi birtokok, s az ezek élén álló comesek vagyis ispánok, nem anynyira katonai főnökök, mint inkább gazdasági s administratív királyi hivatalnokok voltak. Ezt látszik bizonyítani azon körülmény is, hogy a vármegyék nem képeztek összefüggő egészet s pl. a Bodrog várához tartozó föld Bácsban s a Banához tartozó Fejér-vármegyében van.³⁾ De hogyan is képzelhetnők, hogy egy nép, melynek hadiszervezete, taktikája századokon át megtartotta támadó jellegét; egy nép, melynek eleme a lovakon való gyors száguldozás s mely szervezeténél s hajlamánál fogva oly annyira irtóztott a várakban való fogságtól mint a várvédelmet nevezték, hirtelen levetkőzze individu-

¹⁾ Horváth Mihály: Magy. tört. I. 385.

²⁾ Kiválólag *Pauler Gyula*: Szent István alkotmánya (Századok 1879. I. 12. füzet.)

³⁾ Venczel: Árpádkori új okmánytár VI. 432. (Erről bővebben Pauler idézett kitűnő értekezésében.)

álítását s oly honvédelmi rendszert létesítsen, melynek alapja a vár s ennek védelme. De hiszen tudjuk, hogy a tatárok dúlását is leginkább az könnyítette meg, hogy Magyarországon tulajdonképi várak, egyes határszéli várakat talán kivéve, csak csekély számmal voltak. De ez nem is képzelhető máskép. Hiszen Olasz-, Francia- s Németországban is külső impulsusra volt szükség, hogy várak keletkezzenek s mind három országban a várak keletkezése a magyarok s normannok betörésétől datálódik. De vajjon minő impulsus létezett Magyarországon várak építésére? Belsejében a magyar elég erős volt, s belelenségétől tartani nem kellett, a mi pedig a szomszéd s különösen a német invasiókat illeti ezeket, a mint az Endre s Béla példája mutatja, épen a magyar ősi taktikával lehetett legsikeresebben visszaverni. Hogy azonban a várispánságok inkább mintegy királyi dománákat képeztek azt több körülmény bizonyítja. Tudjuk, hogy a nyugaton a fejedelmek nagy d mánákkal bírtak. Németországban a császárok ezekre támaszkodva igyekeztek hatalmukat megszilárdítani s Angolországban még az angol szászok idejéből meg volt a különbség a „Bôc-“ s „Fole-“ land között, melyek közül az első az egyesek allodiumját, az utóbbi pedig az állam birtokokat jelentette, melyek a XI. században tényleg a király birtokában voltak.¹⁾ Nálunk is a várispánságok képezék a királyok főbb jövedelmét s ezek elajándékozása, a királyi udvar szegénységét okozá. A Szt. István halála utáni pártharcok a birtokok egy részének elajándékozását vonván maga után, Kálmán a királyi udvar szegénységére utalva intézkedik a tarczali gyűlésen az ajándék-birtokok visszaszerzéséről.²⁾ III. Béla alatt a király főjövedelmét a comesektől nyeri³⁾ kiknek teendőit már Kálmán király szabályozza.⁴⁾ Hogy ezen comesek csakugyan nem voltak nagy hivatalok bizonyítja, hogy az egyes apátságoknak a püspököknek is megvoltak comes curialisai,⁵⁾ sőt előfordul egy comes sancti Protomartyris,⁶⁾ kikre Bél helyesen megjegyzi, hogy ezek az egyházi jávak felügyelői.⁷⁾

Épen ilyen felügyelői a királyi nagy terjedelmes birtokoknak lehettek a comesek is, kik egyszersmind a birtokon lakó népek bírái is valának. Lassanként azonban, midőn — mint

¹⁾ B ü d i n g e r: Engl. Verfassungsgeschichte 70.

²⁾ Decr. Col. Lib. I. cap. 15. quia eo minus videtur valere curia, quo minus suppetunt necessaria ne nostra abundantia minus superflua penuria...

³⁾ Status Regni Hungariae sub Bela III. regis [Éndlicher].

⁴⁾ Decr. Col. Lib. cap. 77—79.

⁵⁾ Váradi Registr. §§. 50, 75, 88, 257.

⁶⁾ Váradi Reg. §. 259.

⁷⁾ Bél: Ritus expl. Veritatis jegyzet a 88. §-hoz.

mondám — az általános nemzeti fölkelés nem nyújtá a szükséges contingenst, a királyok jónak láthatták ezen nagy birtokokat részben a katona állítás kötelezettsége mellett elajándékozni, részben ezeken is hadi elemeket gyűjteni, melyekből szükség idején a sereget kikiegészíteni lehetett.

Ép úgy mint a német ministerialitás szolgálai helyzetéből lassanként oda fejlődött, hogy a polgárság zömét tették s az alárendelt cabalarii, kik uraikat mint szolgák követték a harcza, nem ritkán váltak milites armis militaribus;¹⁾ úgy nálunk is a ministerialitas oda fejlődött, hogy a XIII. században már a ministerialitás különféle fokozatait különböztetik meg, s a várispánsághoz tartozó szolgaság között vannak már „milites regis“ „milites castri ad belligerandum.“²⁾ A castrumok körül — melyek azonban semmi esetre sem vehetők megerősített váraknak — többekben már katonai szervezet is észrevehető. Így Zolnok (Szolnok) castrumban van dux exercitus, Karasznyaban (Kraszna) major exercitus, van Clus-ban (Kolos) várnagy, hadnagy.³⁾ Hogy ezen katonai szervezkedés nem Szt. István alakítása, hanem későbbi fejlődés, ezt legjobban bizonyítja a váradi Regestrum, mely számtalan példát tartalmaz arra nézve, hogy alsóbb rendűek, felsőbb rendűeket magukénak reklamálnak, a mi legjobban kitünteti a fokozatos fejlődést, a mit különben a „jobagiones de castrensibus exempti“ kifejezés eléggé jelez.⁴⁾ De nem csak a király birtokain kezd ily haderő keletkezni, hanem az egyháziak birtokain is, a mi a „homines ecclesiae, Bellatores ecclesiae“ kifejezésekből kitetszik.⁵⁾ S ez szintén bizonyítja, hogy nem Sz. István alkotta meg a várszerkezet katonai jellemét. Ha tehát látjuk, hogy II. Endre nem támaszkodhatik saját katonaságára, hanem nagy adományozásokkal kénytelen a főurak segélyét megvásárolni; úgy ennek okát nem a várszerkezet felbomlásában fogjuk lelni, hanem azon körülményben, hogy alatta csak fejlődésének kezdetén állott azon nagy átalakulás, mely a későbbi banderialis szervezetnek egyengeté utját. Hiszen már Imre ad birtokot banderium állítása céljából s IV. Béla oklevele bizonyítja, hogy az esztergomi érsek szintén tartott banderiumot.⁶⁾

Ezen fokozatos fejlődés egy másik irányban is érvényesült. A nemesség s a várispánságokban telepedett különféle képen lekötelezett osztály között volt még egy születésénél fogva szabad

1) Nietsch K. W. Ministerialität u. Bürgerthum.

2) Regestr. de Várad. §§. 79. 10.

3) Regest. d. Várad §§. 110, 147, 157.

4) U. o. 183, 248.

5) U. o. §. 77, 80, 88.

6) Pray: Specimen Hierar. I. 131.

osztály is, mely csak akkor volt a király lekötelezettje, ha ettől egyik vagy másik szolgálat fejében birtokot nyert.¹⁾ Ezek közül valók a jobagiones naturales vagy jobagiones sti Regis.²⁾ Hogy számok nem lehetett kicsiny, bizonyítja az, hogy a királyi seregben külön hadosztályt képeztek.³⁾ Közel állván a nemességhez, igen könnyen a nemesség sorába vétethettek föl, a mire példát II. Endre 1217-ki oklevele nyújt.⁴⁾

Ezen szabad osztályból ismét mások különösen hadi szolgálat fejében a királyi birtokokból egyes részeket (praediumokat) kaptak, kik azért praedialistáknak nevezettek.⁵⁾ Ezek együttvéve lassanként emelkedve egy új osztálynak vetették meg alapját s ez a kisebb nemesség osztálya. Már III. Béla a királyi seregben harczoló vajki praedialistákat nemeseknek nevezi,⁶⁾ mely elnevezés lassanként kiterjedt a többi szabad osztályokra és Jobagiones castris-kra is, mint ezt IV. László oklevele tanúsítja.⁷⁾ Ezek mellett a kisebb nemesség nagy részét egyszerűen azon lassanként elszegényedett és tönkre jutott nemesek tették, kik minden vagyonukat és befolyásukat veszítvén részben a király szolgálatába állottak, mint ezt Kézai Simon bizonyítja. Hisz szerinte a jobagiones castris-k mind elszegényedett nemesek valának, kik a királyhoz jöven attól földet nyertek.⁸⁾ Így látjuk tehát lassu de folytonos fejlődés által azon, a későbbi időben nagy fontosságra jutott, osztályt tömörülni, melyet megkülönböztetésül a hatalmas és befolyásosabb nemességtől kis nemességnek szoktak nevezni.

Ezen elem, mely eddig tehát semmi nagyobb jelentőséggel sem bírt, a beállott zavarokban már számbavehető szerepet kezdett játszani. Ha valamely országban az oligarchia hatalomra emelkedik, ezt a kisebb nemesség is megszenvedí, mert a nyo-

1) Bél: Adparatus II. Ritus expl. ver. 183. §.

2) Váradi Regestrum 174, 183, 146, 248, 304, 323.

3) U. o. 304. Cum Vojvoda comes de Doboca pervideret exercitum suum quidam . . . stetit in ordine jobagionum naturalium qui scilicet jobagiones st. Regis nuncupari solent.

4) Kovachich Gy. Disquisitio an et quid discriminis interfuert inter Nobiles Regni, Servientes Regis et Milites olim apud Hungaros. II. §.

5) Bél: Adpar. II. jegyzet a Rit. exp. Ver. X-ik §.-hoz: belli tempore, pro castris Domino militabant, et propterea, fundos in castris dynastia liberos, possidebant. Hinc praedialistarum in Hungaria origo.

6) U. o. II. (De praedialistarum Vajkensis) 284. III. Béla oklevele 1186 . . . militari armatu in exercitum Domini Regis equitarunt tamquam decet nobiles servientes.

7) Kovachich Disquisitio II, §. 1279-ki oklevél . . . Eosdem Nobiles nostros praediales et Jobagiones Castris tamquam veros et naturales servientes nostros Regales duximus eximendos.

8) Simon de Kéza: de Udvarnóicis (Endlicher: Monumenta Arp.)

más első sorban rájuk, mint a gyengébbekre nehezedik. Természetes tehát, hogy a kisebb nemesség a főnemességgel ellentétben van és így a király és oligarchia harcában az előbbinek leendő szövetségese. Nálunk a kisebb nemesség csak alakuló állapotában volt még és a király eddigi politikája épen nem ösztönözhető őket arra, hogy önálló szereplésre vállalkoztak volna. Azonban Endre kereszties hadjárata előtt és alatt a viszony megváltozott. A királyi birtokok nagy mérvű elajándékozása ezen kisebb nemességet nagyban sújtá, s a király távollétében egészen a főurak önkényének voltak kitéve. Ezáltal a jogilag ugyan egyenlő, de hatalomra különböző két nemesség között szakadás támadt. A kisebb nemesség, ha jogait és kiváltságait megőrizni akarta, kénytelen volt a küzdelmet a főnemesség ellen megkezdeni.

Ezen elem felhesználása a királyi tekintély visszaállítására és a természetes szövetség létrehozása király és köznemesség között képezte az ifju bár, de tetterős és erélyes Bélának reformtervét. Benne láthatjuk a kor politikai reformatorát, kiben sem nem tehetség, sem nem akarat hiányzott, hogy az ország kormányának egy jobb irányt adjon. A kis nemességre támaszkodva akarta a királyi hatalmat újra feléleszteni és annak pénzszavarán és szegénységén úgy segíteni, hogy annak kuforrását megszüntesse. Ez érlelé benne a törekvést, hogy a királyi dominiumhoz tartozó földeket visszafoglalja és ezekből a királyságnak új támaszt szerezzen.

Ezen törekvésében segíté őt Honorius pápa is, ki a királyt koronázási esküjére a „honorem coronae illibate servare“ ra figyelmezteti s azért inti a fölösleges elidegenítések visszavételére.¹⁾ Valószínűleg az ő befolyásának tulajdonítandó Endre 1221-ben kelt erélyes rendelete, hogy az erőszakosan elfoglalt birtokok a castrumoknak visszaadassanak.²⁾ Látjuk tehát az erélyes agitatiót az állam s királyság reformálása érdekében, de mely egyszersmind jeladás volt az oligarchia elleni harcra. Egyrésztől a viszonyok s az Endre gyengesége által elhatalmaskodott főurak, másiktól Béla a kisebb nemességgel valamint a várispánások comeseivel, kik a királyi birtokok kezelői lévén, a királytól függtek.

Azonban Endre nem birt annyi erélylyel, hogy fia terveit érvényesítse. Ehhez járult még, hogy egy új családi szerencsétlenség, — Kálmán fiának elűzetése Halicsból s nemsokára elfo-

¹⁾ Fehér: III. 1, 294. (1220-ban).

²⁾ U. o. 353. Quod anno Dom. 1221. quum esset edictum a Rege Andree. quod terrae castrorum a quocunque violenter occupatae, castris restituerentur.

gatása Micislav által¹⁾ — mélyen érezteté vele gyengeségét. Bánata fia sorsa iránt kétségtelenül lehetetlenné tevék azon nagy mérvü actiót, melyet Béla reformja követelt. Minő sereggel szabadithatta volna meg fiát? Az alakuló katonai szervezet még nem csontosodott meg, s annak kifejlését épen Endre az által gátolta meg, hogy a domának nagy részét elajándékozta. A főurakat, ha csak jószántukból nem mentek, de a király nem kényszerithette a külföldi hadjáratra; ugy hogy Endre egészen a főurak karjaiba veté magát, ezektől várván üdvét s helyzetének javulását. Ezáltal Endre saját fiával jött ellenkezésbe, mit a főurak, csak hogy jogtalan birtokaikat megtarthassák, még inkább szítottak.²⁾

Ezen viszályoknak családi jellege van, a mennyiben Béla házasságát a görög Ascharis leányával a pápa által fölbontatni kéri, okul adván azon mindenestre figyelemre méltó körülményt, hogy másik frigyét szeretne kötni, melyből több haszon hárulna Magyarországra.³⁾ Azonban a viszálykodás mélyebb oka, azon féltékenységben gyökeredzik, melyet Béla erélyes s növekedő pártja Endrében kelthetett. Hiszen már 1214-ben, midőn Béla még ugyszólva gyermek volt, félti tőle trónját s folyamodik a pápához, hogy sujtsa átokkal mindazokat, kik Bélát akarnák trónra emelni.⁴⁾ Mennyivel inkább tarthatott, most Bélától, ki egy hatalmas párt élén állott. 1222. július elsején kelt a pápa levele, melyben a főpapokat megbizza, hogy „mindazokat vessék egyházi censura alá, kik Endrének nem engedelmessé válnának; mert bár Béla koronázott király, de mig Endre él, ennek tartoznak engedelmességgel.⁵⁾

Ilyen körülmények között jött létre az arany bulla, melyre azóta századokon át, mint az alkotmányosság alapkövére hivatkoztak.

Vajjon melyik párt tulsulya vagy győzelme következtében jött létre ezen nevezetes okmány?

Történetiróink nagy része a bulla aureat egy hosszas küzdelem irásba foglalt békéjének tekintti, mely a küzdő felek által elfogadva az alkotmányos harcz befejezését képezi vala, ha csak Endre s a főurak perfidiája nem éleszti ujra a zavarokat

¹⁾ Cromerus: Hist. Polon. VII. 185.

²⁾ Rogerius: Carm. Mis. IX. (Endlicher 261) Nam iidem inter regem et patrem eius sepius seditionem et scandalum procuraverunt.

³⁾ Theiner: Monumenta Hung. I. 33. 1222. maj. Honorius vonatkozva Béla levelére — humiliter postulando, ut sibi tribuamus licentiam ab huiusmodi sponsalibus recedendi, et contrahendi cum alia, de qua maior possit utilitas Regno Francie (Ungarie) provenire.

⁴⁾ Fehér III. I. 165.

⁵⁾ Theiner I. 35.

a bulla kiadása után is, Nagy érdemű történet írónk Horváth Mihály¹⁾ a győzelmet Béla s pártjának tulajdonítja: „A kedélyek izgatottsága már annyira föl volt fokozva, hogy az összes nemesség fegyvert köszörült a reformokat gátló urak ellen s ezek ellenzése miatt, amazok jogos követelményeinek továbbra is ellent állni annyi lett volna; mint polgári háboruba dönteni az országot; Endre a főpapság közbenjárására végre engedett s a Béla pártjától sürgetett országgyűlést kihirdeté.”

Egy másik nézet szerint, midőn a visszaélések egyre folytatódtak s maga a nádor, kinek a király s rendek között kell közvetíteni szintén a királylyal tartott; a nemesség a pápá hoz folyamodott, ki intéseivel az országot elárasztotta s mintegy az ország megmentője lőn.²⁾ Igaz ugyan, hogy a pápaság gyakran igen áldásosan közvetített egyes pártok között s nem egyszer történt, hogy belviszályok alkalmával a béke helyreállítása az ő műve volt, s most is mint láttuk — készségesen támogatja Bélát azon törekvésében, hogy a jogtalan birtokok visszavétesse. De nem szabad felednünk; hogy az alkalommal a pápa érdekelte fél vol. A pápa mintegy természetes szövetségese Bélának s a kisebb nemességnek, mert az oligarchia közellenségük. Az oligarchia mostani állása midőn Endre egészen karjaiba veté magát, ép úgy veszélyezteté a pápai befolyást mint a kis nemesség állását s Honorius épen nem volt az, ki befolyásának csökkentését türte volna. Endrét a birtok visszavételre sarkalá, mert ez az oligarchia hatalmát apasztá, de nem valószínű, hogy az arany bulla kieszközlésében része lett volna. Sőt úgy látszik a hazai clerus sem közvetíté azt s az egész mozgalomtól távol állott. Kitűnik ez magából a bullából, melynek egyetlen pontja sínes, mely a pápa vagy clerus befolyását sejtetné. Hiszen alig van az egész okmányban szó a papságról s az egyik pont határozottan ellenök szól: „A tizedet nem pénzben, hanem terményekben kell fizetni, s ha a püspökök elle-neznék, mi őket nem pártoljuk.”³⁾ Ezen utóbbi hozzászólás eléggé mutatja, mily ellentétben állott ezen törvényezikk az egyháziak érdekeivel. S csakugyan látjuk, hogy a visszahatás ezen pontra irányult s már 1223-ban márt. 29-én kelt levelében Honorius keserűen panaszkodik, hogy a bárók comesek s a nép nem akarják a tizedet fizetni.⁴⁾

(Folyt. köv.)

¹⁾ Horváth M. Magy. tört. I. 318.

²⁾ Kovachich. Vestigia Comit. (Grossinger után) 89 d. Quod si Pontifex praecipuos oppressionis autores censuris ecclesiasticis non inundasset, easque Regi ipsi non fuisset minatus, universa gens absque dubio perditá.

³⁾ Decr. 1222. Art. XX.

⁴⁾ Theiner: Monumenta Hung. I 38. Hon. Endréhez. . . quod si secus egeris tu, vel ipsi, nos id non poterimus ullo-modo conniventibus oculis pertransire.

C) Könyvtári vizsgálóbizottság jelentése.

Mélyen tisztelt közgyűlés!

Az Erdélyi Muzéum-egylet múlt évi közgyűlésétől vett megbízatásunkhoz képest megjelenvén az egyleti könyvtár helyiségében, könyvtár-vizsgálatunk eredményéről a következőkben van szerencsénk jelentésünket a n. t. közgyűlés elé terjesztetni.

Az egyleti könyvtárt általában a szokott kitűnő rendben találtuk, mind a mi illeti a könyvek állapotját, mind pedig a szabályszerű kezelést, a miről többszörösen végrehajtott próbák útján szerenczénk meggyőződést, s a különböző taláalomra előkért könyvek mind a czimlap szerinti jegyzéknek megfelelően találattván. Ugyancz áll a b. e. gr. Mikó Imre hagyatékából kiválasztott m. e. 1500 kötetnyi gyűjteménynek arról a részéről, a melynek czimlap szerinti jegyzéke immár elkészült, e munka jelenleg is még folyamatban levén.

Föltűnt azonban vizsgáló-bizottságunknak, hogy a rendelkezésre álló könyvtári helyiség már-már szűkké kezd válni s ehez képest bátrak vagyunk a m. t. közgyűlés becses figyelmét már jó eleve fölhívni e körülményre, miután immár alig nehány polezon helyezhető egy második sor könyv és ebbe a minden évben tömegesen szerzett új könyvek ma-holnap nem lesznek a könyv használat követelményeinek megfelelően szétoszthatók. Egyetlen mellék-szobácska van, a mely nincs a rendezett könyvtár által igénybevéve, de azért ez sem üres, mert a másod-példányok s az egyleti nyomtatványok itt őriztetnek.

A könyvek kötése foly, de elég lassan, részint a költség, részint a munkaerő hia okán. A szak-czimtár megkezdett munkája is félbeszakadt, az illető munkás közben megbetegedvén.

A mi azonban a könyvtárnok tiszte: mindenekben a legkelkiösmeretesebb munkavégzést találván, tisztelettel indítványozzuk a m. t. közgyűlés részéről leendő elösmerés kifejezését, maradván, Kolozsvárt, 1881, márczius 15-kén

a mélyen tisztelt közgyűlés alázatos szolgálái.

Gyarmathy Miklós s. k.

Boró Mózsa s k.

Szász Béla s. k.

A mint a lapokból értesülünk a Hunyadmegyei régészeti egylet folyó május hó 29-kén fogja megtartani első rendes közgyűlését Déván. Figyelmeztetjük e gyűlésre érdeklődő olvasóinkat. Ugy hallottuk, hogy a fővárosból is lesznek vendégei, és hogy Torma Zsófia egy értekezésben be fogja mutatni régészeti újabb felfedezéseit, a mi már magában igen érdekesnek ígérkezik. Nagyon óhajtható volna, hogy az ily gyűlések általán mentől népesebbek legyenek, nem anynyira azért az érdeklődésért, a mely oda vezet, mint inkább azért, a mely onnan terjed.